

Dúll Andrea

Az otthonosság környezetpszichológiai szempontból

„Ha azt mondom: otthon...?” – és ami az asszociációkból kiderül

■ Az embernek, ha az otthon szót hallja, sokféle asszociáció juthat eszébe,¹ például melegség, kedvesség, szeretet, biztonság, meghittség, nyugalom (pozitív érzelmek); gyermek, anya, család, gyerekkor, szülők (fontos emberek); védettség, intim, „jól ismerem” (énközelség); „macikáim”, szobám, saját zug, „írásztalom” (személyes tárgyak, helyek); szoba, konyha, fürdőszoba, ágy (helyiségek leltára); hajlék, fészek, menedék (védelem); élni, élet (életközeg); egyedüllét, visszavonulás (elkülönülés); közös kajálás, süteményszag, meleg habos kakaó, pogácsa, vacsora (étel, étkezés); csend, nyugalom, béke, pihenés, alvás, vetett ágy, reggeli ébredés (feltöltődés); zene, gitárom, kazettáim (kikapcsolódás); utazás; „melyik?” (ha több otthon is van: itthon vs. otthon); macska, „kutyám”, „papagájom” (kisállatok); „Mit csinálsz még mindig a fürdőszobában, kifolyatod az összes meleg vizet!” (mindennapi konfliktusok); és végül: „Két t-vel írjuk”; „Fontos kutatási téma” (távolságtartás a témától).

Az asszociációk elemzése nyomán képet kaphatunk arról, hogy milyen kép él az emberek fejében az otthon jelentéséről. Három aspektus rajzolódik ki: ezek a szavak leírják az otthon élményét (biztonság, védelem, spontaneitás, menedék), az otthon társas aspektusát (kedves személyek, társállatok), és a mindennek közegéül szolgáló fizikai környezetet (fontos helyek, tárgyak). Számos környezetpszichológiai tanulmány igazolja, hogy az otthon, az otthonosság lélektani jelentése bizonyos értelemben (pl. az otthon fogalmának érzelmi töltete: az „otthon, édes otthon” élmény) lefedi a mindennapi intuíciót, más értelemben azonban gazdagabb, sokfélébb annál, például összetevőkre bontható, leírható elemi és magasabb szintjei, érzelmi polaritása (utóbbi esetben a pozitív otthonélmény mellett a negatív érzetek is feltárhatók) és így tovább. Az otthon jelentése például a legtöbb nyelvben a ház vagy lakás, lakhely szavakhoz képest többletjelen-

téssel, erős pozitív színezettel, „anyaszerű” tartalommal bír. Fenomenológiai értelemben szent, „áldott mennyország”, a nyugalom szigete, elsődleges vonatkoztatási pont. Környezetpszichológiai értelemben – annak ellenére, hogy a fogalom fontosságát tekintve konszenzus van a környezetpszichológiában – nincs teljes egyetértés a jelentését tekintve. A jelen tanulmányban elfogadjuk az otthonnak azt a meghatározását,² miszerint „az otthon térben lokalizált, időben meghatározott, fontos, autonóm fizikai keret és fogalmi rendszer, az otthoni mindennapi élet fizikai és absztrakt aspektusainak rendezésére, átalakítására, értelmezésére különböző egyidejű téri-idői skálák mentén, amelyet általában egy személynek egy másik személyhez vagy egy közösséghez (pl. nukleáris család) való kapcsolódása aktivál, azaz hív életre”.

Ez a nagyon részletes és alapos definíció is szemlélteti, hogy az olyan élménygazdag fogalmak esetében, mint az otthon (egy másik példa lehetne a szerelem), a tudományos vizsgálódás gyakran a fogalomhoz kapcsolódó élmény (látszólagos) elszegényedésével jár: az „otthon fogalmának megértése olyan, mint egy hagyma leírása: kívülről egyszerűnek tűnik, ám sokrétegű. Lehántva a rétegeket nem marad más, mint a hagymalevelek, és az eredeti forma eltűnt”.³ Az otthonosság témájában a tudományos pszichológiai vizsgálódás szükségszerűségére nemcsak a pszichológusok hívják fel a figyelmet, hanem az építészek és más tértudományok képviselői (pl. a geográfusok⁴) is. Például Granasztói Pál Ybl-díjas építész és író, egy 1974-ben, a *Magyar Pszichológiai Szemlébe* írt, *A városi környezet lélektani hatásai* című tanulmányában hangsúlyozta, hogy az „építész, az urbanista [...] feladata [...] felhasználni [a pszichológiai] tudományok ismereteit, és ahol szükséges, arra készíteni más tudományokat, hogy számos, még kellőképpen ki nem vizsgált kérdésben további vizsgálódásokat végezzenek. Ez a szerepe nemcsak onnan adódik, hogy egyedül ilyen szempontoknak a kellő ismeretében oldhatja meg teljes értékűen feladatait,

hanem onnan is, hogy a már felépült épületeket, városokat, városrészeket szükségképpen figyelemmel kíséri: miféle élet folyik bennük, hogyan használják őket, hogyan válnak be, [...] milyen lélektani hatások tapasztalhatók használatuk során. Ez annál inkább fontos, mert visszahat a további tervezésekre, így módon kölcsönhatás keletkezhet építés és használat [...] és annak lélektani hatásai között.”⁵ Granasztói – az építészet szempontjából kiemelten fontos, tanulmányozandó pszichológiai területek (pl. környezetészlelés, érzelmi hatások, biztonságérzet igénye és közösségi összetartozás, eligazodás, környezetvédelem stb.) között – erősen hangsúlyozza, hogy a pusztán funkcionális építés kevés: „Otthonosnak lenni, jó közérzettel bírni pl. ugyanolyan »funkció«, mint étkezni, főzni, aludni, közlekedni.”⁶

A környezetpszichológia–szociofizikai kontextus és ember–környezet tranzakció

Az otthon a környezetpszichológia⁷ klasszikus kutatási témája. A fenti, otthonnal kapcsolatos asszociatív aspektusok (élmény, társak, fizikai környezet) az időbeli tényezővel (pl. ott lakás ideje, hétköznapi-ünnepek ritmusa, a napi tevékenységek ciklikus jellege stb.) kiegészülve pontosan azt a keretet jelölik ki, amiben a környezetpszichológia gondolkodik: a környezetpszichológusok álláspontja szerint minden élethelyzet annak szociofizikai (társas, környezeti és időbeli) teljességében írható le. A szociofizikai kontextus⁸ azt jelenti, hogy minden pszichológiai megnyilvánulás (a mentális, érzelmi, személyiséghez kapcsolódó stb. folyamatoktól a rövid, illetve hosszú távú társas kapcsolatokig) csakis azzal a fizikai környezeti helyzettel együtt értelmezhető, amelyben zajlik, és fordítva: a fizikai környezetek is csak azokkal a lélektani (gondolkodási, érzelmi és viselkedési) folyamatokkal együtt érthetőek meg, amelyek bennük zajlanak. Eszerint környezetpszichológiai szempontból bármely környezet (hely, tárgy) csak a használójával való egymásra értelmezettségben, tranzakcióban⁹ tanulmányozható: a „lakó” csak otthonával együtt érthető meg, az otthon, a lakás pedig csak a lakók pszichológiai működését ismerve.

Környezetpszichológia¹⁰

A környezetpszichológia az 1970-es évekre alakult ki az USA-ban.¹¹ Kezdetben a kórházi szociofizikai helyzeteket tanulmányozták, és megállapították, hogy a fizikai környezet nemcsak viselkedési ingerként vagy a megnyilvánulások valamiféle medréként játszik szerepet az emberi működésekben, hanem aktív partnerként, egyenrangú félként vesz részt az ember–környezet kap-

csolatban (tranzakcióban). Színre lépése után a környezetpszichológia nagyon hamar kutatni kezdte a többi szociofizikai színteret is: iskolákat, munkahelyeket és természetesen az ember lakótereit, az otthonokat.

Az otthon a környezetpszichológiában

Az otthon-témát tehát mintegy négy évtizede kutatják a környezetpszichológiában. A vizsgálatok előzményeként szolgált a területi viselkedés, a szent helyek és a humán kötődés kutatása.

A humán territorialitás¹² az emberi élet nagyon erős szociofizikai szervezőereje. A területi viselkedés azt jelenti, hogy az ember – más területi lényekhez hasonlóan – kontrollt gyakorol bizonyos, számára fontos terek felett, amelyek lehetnek elsődleges, másodlagos és nyilvános emberi területumok.¹³ Az elsődleges területumok (ilyen az otthon tere) lélektanilag kitüntetett jelentőségűek, erős pszichológiai tulajdonlásélmény kapcsolódik hozzájuk, és minden tér között ezek szabhatók leginkább személyre, vagyis ezek maximálisan perszonalizálhatók. A másodlagos területumok, mint például a lakás előtti folyosó, az elsődlegesekhez képest kevésbé énközeliek, de ezekhez is erős tulajdonlásérzet társul. Az, hogy az embereknek (pl. egy társasházban) osztozniuk kell ezeken a másodlagos területumokon, gyakran vezet konfliktushoz. A nagy létszámú lakóstruktúrákban (pl. lakótelepeken) ezeknek a másodlagos területumoknak a konfliktusos jellege gyakran eredményezi, hogy az otthonosságélmény a lakások belső terére¹⁴ korlátozódik. A nyilvános területumok „mindenkihez” tartoznak (pl. közterek), azonban érdekes pszichológiai folyamat, hogy 20-25 perces¹⁵ – akár passzív – térhasználat (pl. nézelődés) után kiváltódik az ún. helytulajdonlásélmény („Ez az én helyem!”), és a nyilvános területumok másodlagosakká (vagy akár elsődlegesekké) lépnek elő. A territorialitás az otthonosságélmény evolúciós gyökere. A hosszú idejű, ismétlődő térhasználat azzal jár, hogy az ember egyre inkább involválódik a térbe. Ennek a folyamatnak egyenes következménye az alább tárgyalt helykötődés kifejlődése.

Az otthon és az otthonosságélmény kialakulása feltehetően már a barlangban lakó ősembernél megkezdődött. A barlangi lakótér egyszerre volt természetes és mesterséges; lehatárolt volt és védelmet adott. Az otthonosságélmény közvetlen alapját képezte, hogy a barlangban az észlelés számára a tér átlátható, „eligazodható” volt, és ezzel együtt a mozgás optimalizálhatóvá vált: itt nem kellett fák, bokrok és egyéb tereptárgyak mögé bújni a ragadozók elől való menekülés közben, hanem át lehetett menni

a nyílt belső téren egyszzerűen, bármilyen irányban. A célszerű, gazdaságos, tudatos mozgás a „cselekvések higgadt szelektálásának”¹⁶ képességéhez vezetett. A tér az emberi használat során tagolódní kezdett a funkcionalitás, a célszerűség szerint: a bejáratot őrizni kell, aludni a hátsó részen célszerű, a tűz körül van az étkezés tere, és a falra kerülnek a barlangrajzok. Ez számos más folyamat mellett a tér érzelmi tagolásával is együtt járt: benn biztonságos, kinn veszélyes; ez az én területem, az a másé, és így tovább. Ezek, a barlangi lakótérben elindult szociofizikai folyamatok később a mesterséges, teremtett létterben, az épített otthonban teljesedtek ki igazán. „A ház, a lakás elsődleges funkciója a tér tagolása: a privát tér kijelölése a publikusban, és a kettő viszonyának állandósítása, amit a modern ember a téri folyamatokon kívül társadalmi, gazdasági és jogi folyamatok útján is igyekszik fenntartani. Azonban az, hogy a jogi értelemben nem saját, pl. bérelt lakóterek ugyanúgy otthonként élhetők meg, azt mutatja, hogy a (környezet)pszichológiai folyamatoknak nagyon nagy jelentősége van. Az emberi otthon tehát – szemben a házzal vagy a lakással – nem csupán rendezőelv a térben. Pedig az épített lakótér legelemibb funkciója ugyanaz, mint a barlangé: egy teret jelöl ki az antropológiai-evolúciós értelemben elsődleges szükségletnek tekinthető »lakásigény« kielégítésére. Ebben az értelemben profán, mivel ugyanazt szolgálja, mint a territóriumok az állatok életében: a test védelmét, a szükségletkielégítést, a felhalmozást és a felhalmozott tartalékokat, javak védelmét, az agresszió elkerülését, az egészség megtartását és a betegségek elkerülését, az utódok biztonságos nemzését és felnevelését – vagyis a forrásgazdálkodást. Az otthon funkciója ebben az értelemben erősen és közvetlenül a túléléshez kapcsolódik.”¹⁷

Az otthon másik funkciója spirituális. A spiritualitás az emberi természet velejárója,¹⁸ egyfajta „alapszükséglet”, legalábbis abban az értelemben, hogy vágyakozást, igényt jelent az élet „végső kérdéseinek, problémáinak megértésére, megoldására [...] így önmagunk legbenső voltának, lényegének, működésének, értelmének, a rajtunk kívüli világ működése lényegének, valamint az előzőek alapvető kapcsolatának megismerésére hajt bennünket”.¹⁹ A territorialitás és annak egyik speciális folyamata, az otthonteremtés, a ház belakása, amely egyaránt áll profán (pl. költözködés, térfelosztás, házimunka) és szakrális (házszentelés stb.) mozzanatokból – az otthonosságélmény egyik elsődleges forrása. Ez az „építészeti mitológikus dimenziója”:²⁰ „A háznak egyaránt oltalmaznia kellett a hideg és a hőség, az eső és a hó, a ragadozó állatok, a martalócok és hódítók ellen. De védenie kel-

lett az embert a gonosz szellemek, a démonok, a gonosz befolyása ellenében is; védenie kellett azzal a rémülettel szemben, hogy egy ismeretlen és veszélyes világban él. [...] Otthonát a mágia, a rituálé, a mítoszok, vallások – szimbólumok és szimbólumrendszerek – segítségével is oltalmaznia kellett egy veszélyekkel teli, idegen világban. Tudjuk, hogy a civilizációk többségében az új házakat beszentelték, és sok helyen még ma is beszentelik. Ami más szóval azt jelenti, hogy kiemelték a profán világból, és áthelyezték a szentség világába. [...] Mágikus tárgyak, ikonok, szentképek, relikviák, házi oltárok és istenek még tovább erősítették ezt az oltalmazó hatalmat.”²¹

Az otthonélmény tehát abból is fakad, hogy az otthon „nem csak egy hely, hanem pszichológiai rezonanciája és társas jelentése van. A lakozás²² élményének megtapasztalásáért sokat teszünk, és az élet ebben a folyamatban szövődik a különböző földrajzi helyeken”.²³ A ház a „mi világunk, mert mi építettük. Emberi mértékkel mérve a ház építése az, ami legközelebb esik a világ isteni teremtéséhez. Az én otthonomban én vagyok a teremtő és az úr. Én mondom azt: legyen világosság, és valóban a következő pillanatban kigyúlnak a fények. Én határozom meg a napot és az éjszakát, én tűzöm ki a csillár csillagjait ebben a mikrovilágban. Nem hiába van a háznak és a szobának »mennyezete«. Az én házam az én univerzumom. Az, hogy én a házamból látom a világot, és a világ nem lát engem, már-már isteni helyzet és hatalom.”²⁴ Az otthon és az otthonosságélmény tehát „elegye” a profánnak (pl. rutinok, házimunka) és a szentnek²⁵ (magasztos érzelmek). Ezek összefonódása kapcsán keletkezik és marad fenn az otthonlét-élmény (‘at-homeness’²⁶), a biztonságos menedék érzése.

A humán territoriális viselkedés egyik következménye, hogy az ember érzelmi szálakat fejleszt ki, tart fenn és fejez ki az általa használt tárgyakhoz, helyekhez. A körülvevő tér észlelése és az abban való tájékozódás gyakorlatilag soha nem független az adott helyen átélt vagy nem tudatosuló érzelmi folyamatoktól²⁷ és fordítva, a mentális térreprezentációk, a kognitív/mentális térképek személyesek, tükrözik az adott helyről (és a teljes körülvevő világról) a személyben létrejött tudást, tapasztalatot, élményeket. A környezet- és építészeti pszichológiai helyelmélet²⁸ szerint bármely fizikai tér hosszú távú és/vagy rendszeres használatának folyamatában kialakul az ember involválódása a térbe, és létrejön a helyélmény (‘experience of place’). Az otthon használatának folyamatában automatikusan és természetes, spontán módon alakul ki az otthonosság élménye, az alább tárgyalt személy-környezet összeállítás egyik legfontosabb formája, amely a személy azonosságtudatával, identitásélményével

is összefügg. „Otthon az embernek nem kell folyton arra gondolnia, hogy mit csinál; csak teszi a dolgokat és önmagát adja.”²⁹

A humán kötődés³⁰ az emberek közötti speciális viszonyt (kötődés, 'attachment'), kapcsolatot írja le. Az elmélet szerint egy veleszületett pszichológiai rendszer szabályozza a közelséget a „kötődésszeméllyel” (elsősorban az anyával), aki a külvilág fenyegetéseivel szemben biztonságot és komfortot ad az egyén számára, és serkenti a fejlődését. Ennek analógiájára dolgozták ki a helykötődés³¹ fogalmát. A helykötődés attachment-természetű viszonyulás egy adott környezeti elrendezéshez vagy környezethez,³² vagyis a humán kötődéshez hasonlóan működik: ha egy ember (gyerek/felnőtt egyaránt) kötődik egy helyhez (humán kötődés esetén egy személyhez, pl. az anyához), akkor boldogságot él át, és ezt ki is fejezi, amikor ott van (ember esetében: vele van), és szomorúságot mutat, amikor elhagyja azt (nincs a kötődésszemély közelében)³³. A helykötődés (többnyire) pozitív érzelmi kötelék egy ember és egy hely között: erős tendencia, szándék, vágy arra, hogy egy ember egy helyen vagy ahhoz közel tartózkodjon.³⁴ Azokra a helyekre, tárgyakra, ahol és amikkel hosszabb időt tölt a használó, és ez alatt az időtartam alatt jelentős, szükségleteit kielégítő élményeket él át, hely-, illetve tárgykötődés³⁵ alakul ki. A helyszükségleteken elsősorban a következő elemi szükségleteket³⁶ értjük: aktivitásszükséglet (minden szociofizikai térben szükséglet ébredhet mozgásra vagy mozgásnélküliségre), tájékozódásszükséglet (eligazodás igénye), értékelésszükséglet (kellemes–kellemetlen a hely) és az elővételezés szükséglete (kielégítő valószínűségi becsléseket tudunk tenni megnyilvánulásaink következményeiről a környezetben). A helykötődés nem valamiféle elérhető állapot, nyugvópont, hanem többdimenziós, egész életen át változik, fejlődik, szervesen kapcsolódik az identitás³⁷ kialakításához és fenntartásához a változó szociofizikai környezetben, és erős kulturális kontextusa is van. Ugyanakkor – mivel szoros kapcsolatban van a humán territóriális viselkedéssel – biológiai–evolúciós gyökerű, és részben ilyen természetű is.

A fontos, helykötődést kiváltó helyszínek stabilitást és biztonságot nyújtanak mind az egyénnek, mind a csoportnak: (környezet)pszichológiai horgonypontként működnek a világban.

Az otthonhoz kötődés az otthonélmény legmélyebb formája. Mély érzelmi jelentése van, olyannyira, hogy alapjában véve ellenáll a hely módosításainak (hónvág³⁸ formájában jelentkezik, ha a személynek el kell hagynia az adott helyet, és akkor sem szűnik meg, ha a

hely megsemmisül). Ugyanakkor a fontos helyek kényszer hatására történő elhagyása vagy elvesztése esetén szakadás lép fel a személy énfolytonosság- és csoport-hovatartozás-érzésében.³⁹ Izgalmas, és időnként megrázó, hogy az otthonosságélmény nem csak pozitív otthonokkal kapcsolatban alakul ki, és nem csak ezekben marad fenn. „Bizonyos helyzetekben [...] az otthon nem képes kielégíteni lakója érzelmi szükségleteit, és nem szolgálja a pozitív helykötődés kialakulását. Ez történik egyes normatív vagy paranormatív, családi krízisek (pl. családtag halála, válás, családon belüli erőszak) esetén, illetve, ha a lakóépület fizikai állapota nem megfelelő. Ilyenkor az emberek motiváltabbak lesznek más helyek felkeresésére, hogy érzelmi állapotaikat szabályozzák (pl. biztonságot leljenek), vagy elköltöznek,⁴⁰ de az emberek – épp a helykötődés és az otthonosságélmény alapján – visszavágnak azokra a helyekre, amelyeket (akár jószántukból, akár valamilyen kényszer hatására) elhagytak. És ismét a hónvág problémájánál vagyunk. Ugyanakkor még a kényszerű helyváltogatás sem jelent egyértelműen és kizárólag negatív életeseményt. Az időben előrehaladva a fentebb említett összefonódó profán és szakrális folyamatok során a stressz (gyász) lassan, de folyamatosan oldódik és csökken, majd az új helyhez is kiépül az otthonkötődés és az otthonosságélmény.

Személy–környezet összeállítás

Az ember és szociofizikai környezete folyamatos szociofizikai kölcsönhatásban (tranzakciójában) alakul ki a személy–környezet összeállítás ('person–environment fit', PEF⁴¹), amely a környezet jellemzőinek (kényszerek, lehetőségek) összhangba kerülése, kongruenciája a személyes szükségletekkel és választásokkal. Az „összhangba kerülés” igazi tranzakcionális folyamat. A szociofizikai környezetek és az ember pszichológiai folyamatai közötti megfelelés tudatos és/vagy nem tudatos optimalizációja kulcsfontosságú. Ennek egyik legalapvetőbb és legfontosabb pszichológiai terméke és egyúttal kötőanyaga az otthonosságélmény, amely a személy–környezet összeállítás élményösszetevője. Így nyer környezetpszichológiai értelemben is alátámasztást Tamási Áron szállóigévé lett mondata: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.”⁴²

JEGYZETEK

- 1 DÜLL Andrea: *Az otthon kifejezéshez kapcsolódó asszociációk vizsgálata*. Kézirat, 1997
- 2 BENJAMIN, Daniel N.: *Identity, Intimacy, and Domicile: A Phenomenology of home = The Home: Words, Interpretations, Meanings and Environment*. Eds. BENJAMIN, Daniel N., London, Avery, 1995, 33–40.
- 3 RYBCZYNSKI, Witold: *Home: A Short History of an Idea*. New York, Penguin Books, 1987
- 4 DÜLL Andrea: *Tér-rétegek kívül-belül: az ember és a földrajzi tér kapcsolata = Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. Szerk. DÜLL Andrea – IZSÁK Éva, Bp., L'Harmattan, 2014, 7–12.
- 5 GRANASZTÓI Pál: *A városi környezet lélektani hatásai = Magyar Pszichológiai Szemle, 1974, (31. évf.) 1. sz., 36–48. (beszúráás DA)*
- 6 GRANASZTÓI: *i. m.* (1974), 39.
- 7 DÜLL Andrea: *A környezetpszichológia alapkérdései – Helyek, tárgyak, viselkedés*. Bp., L'Harmattan, 2009
- 8 DÜLL: *i. m.* (2009)
- 9 ALTMAN, Irwin – ROGOFF, Barbara: *World Views in Psychology: Trait, Interactional, Organismic, and Transactional Perspectives = Handbook of Environmental Psychology 1*. Eds. STOKOLS, Daniel – ALTMAN, Irwin, New York, Wiley & Sons, 1987, 7–40.
- 10 Lásd részletesen DÜLL: *i. m.* (2009)
- 11 *Environmental Psychology Man and his Physical Setting*. Eds. PROSHANSKY, Harold M. – ITTELSON, William, H. – RIVLIN, Leanne G., New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1970
- 12 TAYLOR, Robert B.: *Human Territorial Functioning. An Empirical, Evolutionary Perspective on Individual and Small Group Territorial Cognitions, Behaviors, and Consequences*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988
- 13 ALTMAN, Irwin: *The Environment and Social Behavior. Privacy, Personal Space, Territory and Crowding*. Monterey, Brooks/Cole, 1975
- 14 BRUNSON, Liesette – KUO, Frances. E. – SULLIVAN, William C.: *Resident Appropriation of Defensible Space in Public Housing: Implications for Safety and Community = Environment and Behavior, 2001, 33. sz., 626–652.*
- 15 PASTALAN, Leon A.: *Privacy as an Expression of Human Territoriality = Spatial Behavior of Older People*. Eds. PASTALAN, Leon A. – PARSON, Daniel H., Ann Arbor, University of Michigan, 1970, 88–101.
- 16 MEZEI Árpád: *Építészeti elméleti könyvecské*. Bp., N & n., 1996
- 17 DÜLL Andrea: *Az otthon dialektikája: a hétköznapi rutinok kreativitásától az otthon szakralitásáig = Tudatállapotok,*

- hipnózis, egymásra hangolódás. Szerk. VARGA Katalin – GŐSINÉ GREGUSS Anna Csilla, Bp., L'Harmattan, 2012, 525–561.
- 18 ROEHLKEPARTAIN, Eugene C. – BENSON, Pamela L. – EBSTYNE KING, Peter – WAGENER, Linda M.: *Spiritual Development in Childhood and Adolescence = The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*. Eds. ROEHLKEPARTAIN, Eugene C. – KING EBSTYNE, Peter – WAGENER, Linda M. – BENSON, Pamela L., London, Sage, 2005, 1–17.
- 19 SÜLE Ferenc: *Valláspszichológia*. Szokolya, GyuRó Art-Press, 1997
- 20 HANKISS Elemér: *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlatja*. Bp., Osiris, 2006, 149.
- 21 Uo., HANKISS: i. m. (2006), 150.
- 22 Vö. HEIDEGGER, Martin: *Építés, lak(oz)ás, gondolkodás = Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Szerk. SCHNELLER István, Kecskemét, Librarius, 2002
- 23 SAEGERT, Susan: *The Role of Housing in the Experience of Dwelling = Home Environments*. Eds. ALTMAN, Irwin – WERNER, Carol, New York, Plenum Press, 1985, 287–311., 287.
- 24 HANKISS: i. m. (2006), 153. – kiemelés a szerzőtől
- 25 ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*. Bp., Európa, 1996
- 26 SEAMON, David: *A Geography of the Lifeworld. Movement, Rest and Encounter*. New York, St. Martin's Press, 1979
- 27 HOLAHAN, Charles J.: *A környezet megismerése: környezeti kogníció = Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk. DÜLL Andrea – KOVÁCS Zoltán, Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 1998, 47–81.
- 28 CANTER, David: *The Psychology of Place*. London, Architectural Press, 1977
- 29 SEAMON: i. m. (1979), 23.
- 30 AINSWORTH, Mary D. Salter – BLEHAR, Mary – WATERS, Everett – WALL, Sally: *Patterns of Attachment: A Psychological Study of The Strange Situation*. Hillsdale, Erlbaum, 1978
- BOWLBY, John: *Attachment and Loss*. New York, Basic Books, 1969
- 31 DÜLL Andrea: *Ember és környezet affektív kapcsolata: a helykötődés = Alkalmazott Pszichológia*, 2002, (4. évf.) 1. sz., 49–65.
- 32 LOW, Setha M. – ALTMAN, Irwin: *Place Attachment: A Conceptual Inquiry = Place Attachment*. Eds. ALTMAN, Irwin – LOW, Setha M., New York, Plenum Press, 1992, 1–12.
- 33 CHAWLA, Louise: *Childhood Place Attachment = Place Attachment*. Eds. ALTMAN, Irwin – LOW, Setha M., New York, Plenum Press, 1992, 63–87.
- 34 DÜLL: i. m. (2002)
- 35 BELK, Russell W.: *Attachment to Possessions = Place Attachment*. Eds. ALTMAN, Irwin – LOW, Setha M., New York, Plenum Press, 1992, 37–61.
- 36 KAPLAN, Stephen: *Cognitive Maps, Human Needs and the Designed Environment = Environmental Design Research*. Eds. PREISER, Wolfgang F. E., Stroudsburg, Dowden, Hutchinson and Ross, 1973, 275–283.
- 37 DÜLL Andrea: *A helyidentitásról = Magyar Pszichológiai Szemle*, 1996, (36. évf.) 4–6. sz., 363–391.
- 38 HORVÁT M. Tünde – DÜLL Andrea – LÁSZLÓ János: *Helyvesztés-élmény és honvágy – egy „keserűdes” jelenség környezetpszichológiája = Alkalmazott Pszichológia*, 2011, 2. sz., 21–32.
- 39 DÜLL Andrea: *Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-től: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései = Hely, identitás, emlékezet*. Szerk. KESZEI András, Bp., L'Harmattan, 2015, 19–33.
- 40 SALLAY Viola: *Az önmagunkra találás helyei: környezeti önszabályozás elmélet és kutatás tükrében = Alkalmazott Pszichológia*, 2008, (X. évf.) 2. sz., 145–161.
- 41 ALEXANDER, Christopher: *The Goodness of Fit and its Source = Environmental Psychology: Man and his Physical Setting*. Eds. PROSHANSKY, Harold M. – ITTELSON, William H. – RIVLIN, Leanne G., New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1970, 42–56.
- 42 TAMÁSI Áron: *Ábel Amerikában*, 1934, 128. <http://mek.oszk.hu/01000/01084/01084.pdf> (utolsó letöltés: 2018. 01. 22.)